

<https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-10>

УДК 930.23:271.2–79

В. П. ПОТОЦЬКИЙ, канд. істор. наук,
доцент кафедри українознавства

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна,
майдан Свободи, 4, м. Харків, 61022, Україна

СВІТСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ РЕЛІГІЙНОГО СЕКТАНТСТВА ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД)

Мета. Стаття має за мету розглянути нецерковну історіографію феномену релігійного сектантства в Російській імперії в цілому та у Харківській губернії зокрема. Хронологічні межі даного дослідження охоплюють проміжок часу від 1861 до 1917 років. Це час найбільшого розвитку неформальних релігійних груп в регіоні.

Методологія дослідження. Методологічну основу статті складають принципи історизму та об'єктивності, реалізовані із застосуванням низки методів: загальнологічних (аналізу та синтезу), а також класифікаційного, компаративного та метода періодизації.

Наукова новизна. Роботи світських дослідників розглядаються за хронологічно-проблемним принципом, що дозволяє простежити політико-ідеологічну спрямованість багатьох авторів. У випадку з фахівцями з числа урядових чиновників йдеться також і про професійну упередженість. В статті пропонується розглянути кілька напрямів, що сформувалися в історіографії українського сектантства.

Висновки. Автори, які належать до офіційного (відомчого) напрямку, відстоювали позицію про шкідливість релігійного дисидентства для країни та народу, про іноземне походження багатьох духовних рухів, аморальність та бузувірство вітчизняних сект. Стверджувалося, що усі без винятку секти є політично небезпечними, а їхня діяльність протизаконною.

Неофіційний (ліберально-народницький) напрям історіографії виник одночасно з офіційним. Він мав на меті протистояти останньому у формуванні громадської думки щодо сектантства. Ліберали акцентували увагу на прогресивному значенні дисидентів у російському та українському народному житті. Поряд з цим, у дослідженнях даного напрямку докладно подається історія переслідування сектантів з боку влади та РПЦ. Витоки релігійного різномислення ліберали бачили у природньому розвитку народної думки.

Автори-народники вперше спробували показати прямий зв'язок між появою та поширенням сектантства і соціальним положенням населення в Російській імперії. Вони визнавали та підкреслювали існування в країні владного та церковного тиску на сектантів, але, поряд з цим, критикували релігійне дисидентство за аморфну політичну позицію.

Ідея дослідників-народників була підхоплена представниками марксистського напрямку історіографії і розвинута у цілісну «соціально-економічну» теорію про походження та розвиток релігійного сектантства в Російській імперії. При цьому ними залучалася до роботи велика кількість нових джерел. Недоліком марксистської дорадянської школи в дослідженні російського та українського сектантства було повне ігнорування психологічного чинника.

Ключові слова: Історіографія, секти, Харківська губернія.

Як цитувати: Потоцький В. П. Світська історіографія релігійного сектантства Харківської губернії (дорадянський період). *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки*. 2026. Вип. 42. С. 121-131, <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-10>

In cites: Pototsky V.P. Secular historiography of religious sectarianism in the Kharkiv province (pre-Soviet period). *V. N. Karazin Kharkiv National University Bulletin History of Ukraine. Ukrainian Studies: Historical and Philosophical Sciences*, Issue 42, (121-131), <https://doi.org/10.26565/2227-6505-2026-42-10> (in Ukrainian)

Громадський інтерес до сектантства, що виник та набув великих масштабів наприкінці XIX – на початку XX ст., викликав появу багаточисельних світських дослідників та публіцистів, які вивчали вітчизняне релігійне дисидентство.

Окрему групу авторів складають урядові чиновники, службовим обов'язком яких був контроль за становищем різних релігійних угруповань та конфесій. Їхні роботи є певною мірою доповідями або звітами про виявлені особливості життя сектантських громад⁹. У працях авторів-чиновників розглядається, як правило, одне конкретне питання, тому вони мають характер спеціальних розвідок. Більшість з цих людей служили по лінії Міністерства внутрішніх справ, тому їх цікавила доволі специфічна інформація, що могла стати в нагоді правоохоронним органам. Коло їх інтересу також обмежувалося списком самих небезпечних сект, в першу чергу скопців. Так, наприклад, дослідженню секти скопців були присвячені роботи М. Надеждіна [21], М. Реутського [30], Є. Пелікана [22]. Елементи своєрідного етнографічного аналізу знаходимо у працях П. Мельникова [17; 18] та С. Бондаря [4]. П. Мельников приділяв немалу увагу й статистиці російського сектантства [19]. Суто статистичні підрахунки проводили також М. Варадінов [6] та В. Кельсієв [31]. В названих роботах сучасний дослідник може знайти унікальний фактичний матеріал, однак слід пам'ятати, що автори-чиновники завжди відстоювали офіційну позицію уряду по відношенню до «сретиків», тому об'єктивність їхнього підходу до проблеми викликає великі сумніви.

Починаючи з 70-80-х рр. XIX ст., з'являються дослідження з сектантської тематики, що були альтернативою офіційним релігійним та відомчим роботам. Знаковою можна вважати працю І. Юзова, що вийшла у 1881 р. [37]. Вперше у вітчизняній літературі сектантів характеризували не як потенційних злочинців та протидержавних елементів, а як релігійних дисидентів. І. Юзов навіть вважав, що «розумові та моральні особливості нашого народу проявилися переважно в розколі» [37, с. 5]. Він уявляв громадський прогрес лише як перемогу розуму, тобто раціоналізму, та вважав, що саме старообрядці, а також сектанти є його безпосередніми носіями. Таким чином, І. Юзов був переконаний у прямій залежності громадського розвитку країни від поширення в ній сектантства та старообрядництва, які він називав узагальнюючим терміном «розкол» [37, с. 90-91].

На початку XX ст. з'явилися праці В.І. Ясевич-Бородаєвської [38-40], А.М. Бобрищева-Пушкіна [3], С.П. Мельгунова [15-16], П.М. Мілюкова [20], В. Андерсона [2] та інших авторів, які розглядали свої роботи як протипагу місіонерській літературі, котра на той час претендувала на монополію у висвітленні сектантського питання. А.М. Бобрищев-Пушкін називав дослідження охоронно-православного змісту «нагромадженим у хаотичному безладді необробленим історичним та сучасним матеріалом» [3, с. 137]. Сам він був автором ґрунтовної роботи [3], в якій на основі багатого фактичного матеріалу дослідив правове становище релігійного дисидентства в Російській імперії та показав недосконалість законодавства у сектантських питаннях. Іншим прикладом робіт, що не несли в собі звинувачення на адресу сектантів, є праці етнографа В.І. Ясевич-Бородаєвської, які стали результатом її численних експедицій [38; 40]. Авторка у достатньо доброзичливому тоні описує традиції, звичаї та побут

⁹ Громада релігійна – первинна організаційно-структурна одиниця віруючих.

сектантів, багато уваги приділяє українській секті мальованців, чиї представники відіграли вирішальну роль у трагічних подіях у селищі Павлівки Сумського повіту Харківської губернії у 1901 р. В її роботах розглядаються тільки баптисти, мальованці та шалопути, але не згадуються інші секти українських губерній.

У період революції 1905-1907 рр. з'явилася збірка статей С.П. Мельгунова [16]. Пізніше виходили й інші його роботи, найбільш важлива з яких присвячена історії релігійно-громадянських рухів у Росії у XIX ст. [15]. Погляди С.П. Мельгунова перекликалися з уявленнями І. Юзова. С.П. Мельгунов так само, як і його попередник, пов'язував зростання сектантства з поширенням раціоналізму в Росії. Однак він, на відміну від І. Юзова, вказував, що раціоналістичні ідеї сприяють розвитку демократичних поглядів у суспільстві. С.П. Мельгунов писав: «Сектант тут перетворився на свідомого російського громадянина. І ця свідомість була результатом не пропаганди, а рухом власної думки» [15, с. 236]. Як бачимо, автор був схильний вважати сектантів самодостатньою та передовою частиною населення.

С.П. Мельгунов займав тверду антиклерикальну позицію, у своїх роботах часто критикуючи офіційну церкву. Він писав: «Державна влада шляхом поліцейського нагляду прагнула забезпечити недоторканість найголовнішої церкви, у панівному становищі якої вона бачила для себе тверду опору. Звідси витікали усі репресії проти вільнодумців. Свободи совісті в поліцейській державі бути не могло» [15, с. 8]. У висновках С.П. Мельгунов рішуче заперечував усі основні положення офіційної літератури про сектантство. Перш за все, він прагнув довести «вітчизняне» походження релігійного сектантства в Російській імперії та Україні. Він вважав, що «...російське сектантство, яке тісно та нерозривно пов'язане з пробудженням народної самосвідомості, є своєрідний продукт оригінальної народної творчості, самостійної роботи народної думки» [15, с. 204]. Подібна позиція є досить характерною і для інших представників ліберальної думки. Так, наприклад, Г. Ємельянов зазначав: «...штундизм не є якимось завезеним або пересадженим із заходу явищем», а навпаки, «...є відозміненим варіантом вітчизняного молоканства» [11, с. 219]. Інший видатний дослідник релігійних рухів у Російській імперії П.М. Милуков стверджував: «сектантство видається... не менш самобутнім та національним продуктом, ніж само обрядове благочестя, якому воно прийшло на зміну...» [20].

Повертаючись до поглядів С.П. Мельгунова, слід сказати, що він рішуче заперечував положення авторів-місіонерів, згідно з яким феномен сектантства пояснювався патологічним станом людської психіки або традиційним російським «містицизмом». Розвитку «містицизму», як пише С.П. Мельгунов, у першу чергу «...сприяє значною мірою ненормальне правове становище, протиприродні соціальні та економічні умови життя народних мас, наприклад, те страшне зубожіння, яке є характерною ознакою життя на селі в наші дні» [15, с. 161]. Досить важливим показником є звернення автора до економічних та соціальних коренів сектантства. С.П. Мельгунов спростував поширену в охоронно-православній літературі думку про розпусту серед сектантів-містиків [15, с. 172-177].

Крім того, він виступав проти прийнятої в місіонерській літературі класифікації сект на містичні та раціоналістичні, стверджуючи, що це не постійні характеристики окремих сект, а лише їх тимчасовий стан, і згодом кожне релігійне угруповання або еволюціонує від простішого (містицизм) до складнішого (раціоналізм), або навпаки, деградує. Ми не можемо погодитись з даним твердженням, оскільки воно носить оціночний характер та переслідує мету поділити секти на більш та менш прогресивні. Слід нагадати, що С.П. Мельгунов саме раціоналізм вважав вищою формою сектантської духовності, однак він виступав категорично проти подальшої самоорганізації раціоналістичних сект. Дослідник писав: «Секта, що склалася остаточно, створює у себе щось на зразок церковної організації, завмирає у своєму ідеологічному розвитку та по суті втрачає свій оригінальний колорит, а разом з тим... і свої ідеальні прагнення. Прикладом такої секти, що зупинилася, може служити сучасний баптизм...» [15, с. 161]. У подібних роздумах С.П. Мельгунова є протиріччя, оскільки

виявляється, що у кожній секти є два шляхи розвитку: або регресивний – до містицизму, або прогресивний – через раціоналізм до церковної організації, але обидва результати виявляються згубними для оригінальних проявів народної духовності. Таким чином, С.П. Мельгунов виступав з утопічною ідеєю консервації певного перехідного становища кожної секти, коли рівень братерства в середині групи та самосвідомість дисидентів є найвищими.

С.П. Мельгунов відвідував сектантів Харківської губернії – толстовців селища Павлівки Сумського повіту та баптистів Ізюмського повіту. Про своє враження від візиту він написав у двох публіцистичних статтях [16, с. 101-129, 130-132]. Симпатії С.П. Мельгунова повністю на боці сектантів, він захоплюється ними та безсумнівно виправдовує. У випадку з павлівськими толстовцями, злочинцями виступають не місцеві сектанти, як прийнято було в місіонерській літературі, а навпаки – представники державної влади та РПЦ.

Вагомий внесок у дослідження народної релігійної думки зробив відомий ліберальний суспільно-політичний діяч та письменник П.М. Мілюков. Він спробував вивести загальну схему розвитку російського сектантства як закономірного процесу. Його концепція відрізняється ідеалістичністю: згідно з нею розвиток сектантства обумовлюється світовим законом «поступової спіритуалізації релігії», або, як він пояснював, перетворенням «...релігії обряду на релігію душі» [20, с. 144-145]. П.М. Мілюков не відкидав соціально-економічний фактор розвитку сектантства, але й не приділяв його аналізу значної уваги [20, с. 152].

До речі, пояснення історичних подій позаісторичними причинами, перевага суто філософського підходу до проблеми релігійного різнобачення властиві також сектантській літературі. Так, сучасні баптистські дослідники, говорячи про поширення євангельської думки в царській Росії, пишуть: «Можна казати про роль євангельських проповідників, про формальне релігійне життя народу, задушливою атмосферою якої тяготилися люди, чуйні до духовних потреб, однак головним чинником слід вважати дії Святого Духа, який породив сильне богошукання в народі» [10, с. 6].

Подібна схожість у позиціях сектантів та дослідників пояснюється прагненням останніх зрозуміти феномен релігійного дисидентства, по можливості досліджуючи його зсередини. Захоплення сектантським побутом, фольклором, звичаями та філософією, звичайно, здійснювало вплив на дослідників, які часто доносили до громадськості сектантське бачення подій. Крім того, автори-ліберали вбачали свою місію у популяризації цього явища та у захисті сектантів від звинувачень з боку місіонерів РПЦ та урядових чиновників. Власне, тому в роботах даного напрямку майже відсутня критика об'єкту дослідження, однак можна знайти багато інформації стосовно переслідувань єретиків у Російській імперії, юридичного статусу сектантів, тощо.

Зацікавленість певних громадських діячів, письменників та публіцистів обумовлена також тим, що вони вбачали в релігійних дисидентах потенційних союзників, сприятливе соціальне середовище, де можна було поширювати власні політичні ідеї. Особливо це стосується таких дослідників, як О.С. Пругавін [24-29], М.В. Шелгунов [36], І. Харламов [564-565], Я. Абрамов [1].

Оскільки залучити сектантів до соціальної боротьби зрештою так і не вдалося, в роботах народників і навіть соціал-демократів згодом з'явилися критичні та неоднозначні оцінки вітчизняного сектантства, але ця критика ні в якому разі не нагадує місіонерські нападки. Народники не заперечували права релігійних дисидентів на існування, навпаки, вони вважали сектантів найсвідомішою частиною російського та українського селянства. Просто сектанти в очах народників часто не відповідали ідеалу борців й не виправдовували сміливих сподівань. У першу чергу, критика на їхню адресу пов'язана саме з цим фактом. І. Харламов писав: «Само собою зрозуміло, що прикрашати сектантство, приходити від нього в особливе захоплення... рішуче немає жодних резонів» [34, с. 26]. Він пояснював свій висновок таким чином: «Доки є сильним релігійне одушевлення у секті, моральність сектантів підіймається

страшенно високо над загальним рівнем. Унаслідок такого піднесення моральності одразу ж покращується і їхній громадський побут... А тим часом релігійний запал нової секти слабне, оточуючий її соціальний устрій, а особливо економічні умови, що панують за спиною секти, продовжують впливати на неї... Унаслідок залишається заможна громада егоїстів по відношенню до мешкаючих поза її межами сотням дрібних громад не сектантів, яких ця сектантська громада експлуатує» [34, с. 24].

М.В. Шелгунов чітко поділяв релігійне дисидентство на старообрядництво та сектантство. Перше вважалося ним відсталим та регресивним, у той час, як останнє – навпаки, передовим носієм раціоналістичних ідей. М.В. Шелгунов, підкреслював: «Старовір бере усе без розмірковування, без перевірки, саме тому він не лише є фанатиком, але й ще бузувіром. Молоканин же є раціоналістом, а деякі з числа тих молокан, які мислять, припускають навіть прогресивне молоканство» [36, с. 386].

Таким чином, роботи так званого народницько-демократичного¹⁰ напряму історіографії релігійного сектантства внесли багато нового в дослідження проблеми. Великим досягненням була спроба систематизації сектантської історії та пов'язування її з соціальними та політичними процесами в країні. Проте роботи авторів цієї групи є узагальнюючими, не стосуються історії окремих сект, поза увагою залишилися регіональні особливості розвитку релігійного дисидентства в Російській імперії.

До українських дослідників релігійного сектантства ліберального напряму можна віднести М. Костомарова [13], О. Левицького [14], В. Ясевич-Бородаєвську [38-40], М. Грушевського [7], а також Леся Українку [32], М. Драгоманова [8-9], І. Франка [33]. Українських авторів більшою мірою цікавили релігійні рухи, які на той час сприймалися як національні¹¹, а саме штундизм, баптизм та мальованство. Вони розглядали сектантство як оригінальний прояв духовних пошуків українського народу. Іноді дослідники вдавалися і до критичних оцінок дисидентства. Так, Леся Українка у «Листі до товаришів» писала про необхідність розповсюдження в народі книжок на релігійні теми, «...бо се ж, либонь, чи не сама пекуча потреба нашого люду, замороженого попівською опікою і блукаючого навмання через усякі мальованщини» [32, с. 8-9]. Характерним для українських авторів було бачення релігійного дисидентства як поневоленої в Російській імперії частини суспільства. М. Драгоманов писав: «...штундисти...вільнодумці дозволені навіть австрійським кодексом» [8, с. 88].

Українські дослідники, крім В. Ясевич-Бородаєвської, не приділяли уваги регіональній історії сектантства. М. Драгоманов у роботі «Братство христителів або баптистів в Україні» у якості прикладу наводить статистичні дані про кількість баптистів у Київській губернії, М.С. Грушевський у своєму дослідженні «З історії релігійної думки на Україні» [7] також вдається до прикладів з історії сектантства Київської, Подільської та Катеринославської губерній, але дані матеріали подавалися як частина одного загальноукраїнського явища – релігійного сектантства.

Українські дослідники дорядянської доби звернули увагу на ментальні аспекти народного сприйняття сектантських вчень, на існування україномовного дисидентського фольклору. Їхні роботи помітно поповнили історіографію сектантської проблеми.

Серед дорядянської літератури з історії релігійного сектантства в Росії та Україні був окремий напрямок, що утворився у другій половині 90-х років XIX ст. – це так званий марксистський напрямок. Лідер Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) В.І. Ленін у багатьох статтях («Що робити?», «Задачи російських соціал-демократів», «Проект програми нашої партії») визначав основні положення щодо релігійного сектантства як соціального явища та писав про його місце в класовій боротьбі. В.І. Ленін висунув наступні тези, яких дотримувалися у своїх дослідженнях з історії сектантства усі

¹⁰ Цей термін широко вживався в радянські часи [12, с. 10].

¹¹ Представники РПЦ навіть називали їх "малоросійськими".

вчені-марксистки: соціальною основою сектантства є селянство; громадське значення сектантства полягало в його політичному протесті, що здійснювався під релігійними гаслами; сектантські рухи, які мали політичний зміст, але проходили під релігійними прапорами, слід розглядати як явище загальноісторичне, тобто властиве усім народам. Сектантство розглядалося як закономірне явище у розвитку релігійної думки, будь-яка його «російська» або «українська» сутність рідше відкидалися. Між поглядами народників та марксистів на феномен сектантства існує істотна різниця: якщо перші підкреслювали наявність у дисидентському середовищі общинності, солідарності та колективної моралі, то других цікавили у першу чергу соціальне розшарування та класова боротьба.

Найяскравішим представником марксистської історіографії релігійного сектантства був В.Д. Бонч-Бруєвич. Йому належить величезна кількість статей та окремих робіт з питань історії, ідеології, традицій релігійного дисидентства. Крім того, він багато займався публіцистичною діяльністю, спрямованою на захист сектантів, виданням документів, збиранням фольклору дисидентів, соціологічним аналізом сектантських громад. Підхід В.Д. Бонч-Бруєвича до вивчення сектантства визначався лєнінськими постулатами. Він розглядав історію релігійного дисидентства в Російській імперії в тісному зв'язку з класовою боротьбою. Соціальна диференціація всередині сект, на його думку, була причиною численності та різноманіття вітчизняних сект. В.Д. Бонч-Бруєвич навіть пов'язував вчення окремих сектантських груп із класовими орієнтирами їхніх послідовників.

Безперечним досягненням В.Д. Бонч-Бруєвича є те, що він вперше запропонував послідовну систему аргументів про соціальні причини релігійних пошуків у народі. В.Д. Бонч-Бруєвич запропонував свою класифікацію релігійних сект на протигагу традиційному розподілу на «раціоналістичні», «містичні» та «старообрядницькі». В.Д. Бонч-Бруєвич поділяє усіх сектантів на «вільномислячих» та «євангеліків» [5, с. 165]. До першої групи він відносить: «христів, духоборців, молокан, мальованців, новоштундистів, єговістів, толстовців та багаточисельні відгалуження цих сект». Специфіку даної групи В.Д. Бонч-Бруєвич бачив у тому, що ці сектанти «...допускають та рекомендують вільну критику усього, ніщо зі світу, що їх оточує, не ставлячи поза контролем власного розуму» та «...усі життєві справи прагнуть розв'язувати за логікою власного розуму, встановленого звичайного права та громадської думки» [5, с. 163-164]. Ці сектанти є більш активними у політичному житті.

Другу групу сект складають баптисти, пашковці, редстоківці, євангельські християни, тобто протестантські секти. В.Д. Бонч-Бруєвич визнавав, що ці релігійні вчення були занесені в Росію з Заходу [5, с. 164], але старообрядців вчений також відносив до цієї групи. Він вважав, що останні секти складаються переважно з представників буржуазії, заможних представників міщанства та селянства. Ці сектанти, згідно з визначенням В.Д. Бонч-Бруєвича, «...вносять в усі свої уявлення та поняття строгу залежність від літери Святого письма» [5, с. 164]. В.Д. Бонч-Бруєвич вважав, що в цих сектантах не залишилося ніякої революційності, навіть, навпаки, іноді вони виявляють реакційну сутність. Розподіл релігійних угруповань саме за ступенем їхньої політичної активності та за соціальним складом є характерною рисою марксистського напрямку в історіографії.

Серед істориків-марксистів, які вивчали проблеми релігійного різномислення до 1917 р., також обов'язково слід згадати Г.В. Плєханова [23], який багато уваги приділив старообрядництву XVII та XVIII ст. Він стверджував, що у залежності від соціальних умов подібні народні течії можуть самостійно дійти до прогресивних ідей, а можуть, навпаки, впасти у ретроградство. Саме тому він протиставляв старообрядництво іншим традиційним російським єретичним рухам. Г.В. Плєханов і в самому старообрядництві цілком справедливо відокремлював різні за рівнем соціальної активності групи; він стверджував: «Одна справа "попівщина", а інша справа "безпопівщина". У своїй боротьбі з офіційною церквою "безпопівщина" відійшла набагато далі ніж "попівці"» [23, с. 344]. Г.В. Плєханов був проти ідеалізації сектантства. Релігійну ідеологію всякого напрямку він вважав відсталою. Він писав:

«Думка селянина... у найкращому випадку вона може дійти до утворення якої-небудь "раціоналістичної" секти, але ніколи не зможе піднятися до матеріалістичного та єдино правильного погляду на природу» [23, с. 20].

Таким чином, марксистський підхід до проблеми також не відрізнявся об'єктивністю, оскільки факти у дослідженнях подавалися у відповідності до основних положень марксистської концепції. Відбувалася певна абсолютизація соціально-економічного фактору. Пошуки класової сутності у діяльності сектантів залишається основним аргументом у розумінні тих чи інших процесів. Однак не можна недооцінювати вплив марксистських концепцій на всю подальшу вітчизняну історіографію релігійного сектантства.

У якості висновку можна сказати, що найвагоміший внесок у висвітлення історії релігійного сектантства України та Російської імперії взагалі внесли вітчизняні фахівці. У російській історіографії дорадянського періоду висловлювалося декілька концепцій щодо походження, діяльності та значення сектантства в українських та російських землях. Офіційний (охоронно-православний та відомчий) напрям відстоював позицію про шкідливість релігійного дисидентства для країни та народу, про іноземне походження багатьох духовних рухів, аморальність та бузувірство вітчизняних сект. Стверджувалося, що усі без винятку секти є політично небезпечними, а їхня діяльність залишається протизаконною. Основними причинами входження православних до невизнаних релігійних організацій автори-захисники православ'я вважали матеріальне заохочення та психологічний тиск з боку пропагандистів. Однак слід зазначити, що література охоронно-православного напрямку є найчисельнішою серед дореволюційних досліджень. Крім того, авторами-місіонерами та чиновниками було введено до наукового обігу величезну кількість джерел та розроблено досить аргументований категоріальний апарат.

Неофіційний (ліберально-народницький) напрям історіографії, що виник одночасно з офіційним, мав на меті протистояти останньому у формуванні громадської думки щодо сектантства. Ліберали акцентували увагу на прогресивному значенні дисидентів у російському та українському народному житті. Поряд з цим, у дослідженнях даного напрямку докладно подається історія переслідування сектантів з боку влади та РПЦ. Витоки релігійного різномислення ліберали бачили у природньому розвитку народної думки.

Автори-народники вперше спробували вивести причини появи сектантства з соціального положення населення в Російській імперії. Вони підкреслювали існування в країні владного та церковного тиску на сектантів, але, поряд з цим, критикували релігійне дисидентство за аморфну політичну позицію. Ліберально-народницький напрям історіографії для нас є цікавим своїм концептуальним новаторством. Ідея дослідників-народників була підхоплена представниками марксистського напрямку історіографії і розвинута у цілісну «соціально-економічну» теорію про походження та розвиток релігійного сектантства в Росії. При цьому ними залучалася до роботи велика кількість нових джерел. Головним недоліком марксистської дорадянської школи в дослідженні російського та українського сектантства було повне ігнорування психологічного чинника.

Конфлікт інтересів

Автор заявляє, що конфлікту інтересів щодо публікації цього рукопису немає. Крім того, він повністю дотримується етичних норм, у тому числі неприпустимості плагіату, фальсифікації даних і подвійної публікації.

Список використаної літератури

1. Абрамов Я. Секта шалопутов. *Отечественные записки*. 1882. № 9. С. 35-58.
2. Андерсон В. Старообрядничество и сектантство: Исторический очерк русского религиозного разномыслия. СПб.. 460 с.
3. Бобрищев-Пушкин А.М. Суд и раскольники-сектанты. СПб., 1902. 212 с.

4. Бондарь С. Д. Секты хлыстов, шалопутов, духовных христиан, Старый и Новый Израиль и субботников и иудействующих. Петроград, 1916. 96 с.
5. Бонч-Бруевич В.Д. Предисловие к книге «Дело павловских крестьян». *Бонч-Бруевич В.Д. Избранные сочинения / Под ред. Н.А. Смирнова*: В 3 т. М.: Изд-во АН СССР, 1959. С. 103-110.
6. Варадинов Н. История Министерства Внутренних Дел: история распоряжений по расколу. СПб, 1863. 667 с.
7. Грушевський М.С. З історії релігійної думки на Україні. К.: Освіта, 1992. 192 с.
8. Драгоманов М. Листи до Івана Франка та інших. 1881-1886. Львів, 1906. 265 с.
9. Драгоманов М. Про братство хрестителів, або баптистів на Україні. Коломия, 1893. 26 с.
10. Евангельские христиане-баптисты, сохранившие верность Евангелию. М., Протестант, 1992. 63 с.
11. Емельянов Г. (Ковальский С.М.) Рационализм на Юге России. *Отечественные записки*. 1878. № 3. С. 208-224; № 5. С. 206-230.
12. Клибанов А.И. История религиозного сектантства в России (60-е гг. XIX в. – 1917 г.). М.: Наука, 1965. 348 с.
13. Костомаров Н. Воспоминания о молоканах. *Отечественные записки*. 1869. № 3. С. 56-78.
14. Левицкий О. О сектантах на Киевщине. *Киевская старина*. 1902. Т. 10. С. 1-16.
15. Мельгунов С.П. Из истории религиозно-общественных движений в России XIX в.: Старообрядцы, религиозные гонения, сектантство. М.: Задруга, 1919. 236 с.
16. Мельгунов С.П. Церковь и государство в России. (К вопросу о свободе совести). М., 1907. 193 с.
17. Мельников П.И. Белые голуби: Рассказы о скопцах и хлыстах. *Русский вестник*. 1869. № 3. С. 311-416; № 5. С. 244-294.
18. Мельников П.И. Тайные секты. *Русский вестник*. 1868. № 5. С. 5-70.
19. Мельников-Печерский П.И. Полное собрание сочинений. СПб., 1909. Т. 7. 590 с.
20. Милюков П.Н. Очерки по истории русской культуры: В 3 т. М.: Изд. группа «Прогресс-Культ», 1994. Т. 2. 416 с.
21. Надеждин Н.И. Исследование о скопческой ереси. Напечатано по приказанию г. Министра внутренних дел. 1845. 544 с.
22. Пеликан Е.В. Судебно-медицинские исследования скопчества и исторические сведения о нем. Второе дополненное и исправленное издание. СПб, 1875. 269 с.
23. Плеханов Г.В. Раскол как одно из выражений общественной мысли. *Плеханов Г.В. Сочинения*. М.; Л.: Государственное изд-во, 1925. С. 331-363.
24. Пругавин А.С. Монастырские тюрьмы. В борьбе с сектантством. М.: Посредник, б.г. 208 с.
25. Пругавин А.С. Неприемлющие мира. Очерки религиозных исканий. Анархические течения в русском сектантстве. М., 1918. 182 с.
26. Пругавин А.С. Раскол сверху: Очерки религиозных исканий в привилегированной среде. СПб., 1909. 376 с.
27. Пругавин А.С. Раскол и сектантство в русской народной жизни. М., 1905. 95 с.
28. Пругавин А.С. Религиозные отщепенцы: Очерки современного сектантства. Вып. 2. М, 1906. 253 с.
29. Пругавин А.С. Старообрядничество во 2 пол. XIX в.: Очерки новейшей истории раскола. М., 1904. 281 с.
30. Реутский М. Люди Божьи и скопцы: Историческое исследование (из достоверных источников). М., 1872. 229 с.
31. Сборник правительственных сведений о раскольниках, составленный В.Кельсиевым. Выпуск третий о скопцах. Лондон, 1862, 380 с.
32. Українка Леся. Твори: У 10 т. – К.: Дніпро, 1965. Т. 8. 390 с.
33. Франко І. Публіцистика. К.: Держ. вид-во худ. літ., 1953. 155 с.
34. Харламов П.Н. Идеализаторы раскола. *Дело*. 1881. № 9. С. 21-33.
35. Харламов П.Н. Штундисты. *Русская мысль*. 1885. № 10. С. 143-158; № 11. С. 1-17.
36. Шелгунов Н.В. Сочинения. СПб., б.г. Т. 2. 748 с.
37. Юзов И. Русские диссиденты. Староверы и духовные христиане. СПб., 1881. 180 с.

38. Ясевич-Бородаевская В.И. Борьба за веру: Историко-бытовые очерки и обзор законодательства по старообрядчеству и сектантству и его последовательного развития. СПб., 1912. 301 с.
39. Ясевич-Бородаевская В.И. Очерки из истории сектантских движений в Екатеринославской губернии. *Новое слово*. 1897. № 4. С. 215-262.
40. Ясевич-Бородаевская В.И. Сектантство в Киевской губернии. *Живая старина*. 1902. Кн. 1. С. 33-74.

V. P. POTOTSKY, PhD (History),

Associate Professor of the Department of Ukrainian Studies

e-mail: v.pototsky@karazin.ua; ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6322-3581>

V. N. Karazin Kharkiv National University

4 Svobody Sq., 61022, Kharkiv, Ukraine

SECULAR HISTORIOGRAPHY OF RELIGIOUS SECTARIANISM IN THE KHARKIV PROVINCE (PRE-SOVIET PERIOD)

Purpose. The article aims to examine the secular historiography of the phenomenon of religious sectarianism in the Russian Empire as a whole and in the Kharkiv province in particular. The chronological frames of this study cover the period from 1861 to 1917. This is the time of the greatest development of informal religious groups in the region.

Research methodology. The methodological basis of the article is the principles of historicism and objectivity, implemented using a number of methods: general logical (analysis and synthesis), as well as classification, comparative, and periodization methods.

Scientific novelty. The works of secular researchers are considered according to the chronological-problematic principle, which allows us to trace the political-ideological orientation of many authors. In the case of specialists from among government officials, we are also talking about professional bias. The article proposes to consider several directions that have formed in the historiography of Ukrainian sectarianism.

Conclusions. Authors belonging to the official (establishmental) direction defended the position that religious dissidence is harmful to the country and the people, the idea of foreign origin of many spiritual movements, as well as the immorality and superstition of domestic sects. It was argued that all sects without exception are politically dangerous, and their activities are illegal.

The unofficial (liberal-Narodnik) direction of historiography arose simultaneously with the official one. It was aimed at opposing the latter in the formation of public opinion regarding sectarianism. Liberals focused on the progressive significance of dissidents in Russian and Ukrainian folk life. Along with this, studies of this direction provide a detailed history of the persecution of sectarians by the authorities and the Russian Orthodox Church. Liberals saw the origins of religious dissent in the natural development of popular thought.

Populist authors were the first to try to show a direct connection between the emergence and spread of sectarianism and the social situation of the population in the Russian Empire. They recognized and emphasized the existence of government and church pressure on sectarians in the country, but, at the same time, criticized religious dissidence for its amorphous political position.

The idea of Narodnik researchers was picked up by representatives of the Marxist direction of historiography and developed into a holistic "socio-economic" theory about the origin and development of religious sectarianism in the Russian Empire. At the same time, they involved a large number of new sources in their work. The disadvantage of the Marxist pre-Soviet school in the study of Russian and Ukrainian sectarianism was the complete ignoring of the psychological factor.

Keywords: *historiography, sects, Kharkiv province.*

Conflict of interest

The author declares that there is no conflict of interest regarding the publication of this manuscript. In addition, the author fully complies with ethical standards, including the inadmissibility of plagiarism, data falsification, and duplicate publication.

References

1. Abramov Ya. (1882). Shaloputs'sect. *Otechestvennyye Zapiski*. No. 9. P. 35-58. (in Russian)
2. Anderson V. Old Orthodoxy and Sectarianism: Historical Essay of Russian Religious Dissent. St. Petersburg: P. 460 p. (in Russian)
3. Bobryshev-Pushkin A.M. (1902). Court and sectarian schismatics. St. Petersburg. 212 p. (in Russian)
4. Bondar S. D. (1916). Sects of khlysts, shaloputs, spiritual Christians, Old and New Israel, and subbotniks and Judaizers. Petrograd. 96 p. (in Russian)
5. Bonch-Bruevich V.D. (1959). Foreword to the book "The Case of the Pavlovian Peasants". *Bonch-Bruevich V.D. Selected Works* / Edited by N.A. Smirnov: In 3 volumes. Moscow: Publishing House of the USSR Academy of Sciences, pp. 103-110. (in Russian)
6. Varadinov N. (1863). History of the Ministry of Internal Affairs: a history of orders on the schism. St. Petersburg. 667 p. (in Russian)
7. Hrushevsky M. S. (1992). History of religious thought in Ukraine. Kyiv: Osvida, 192 p. (in Ukrainian)
8. Drahomanov M. (1906). Letters to Ivan Franko and others. 1881-1886. Lviv. 265 p. (in Ukrainian)
9. Drahomanov M. (1893). On the brotherhood of Baptizers, or Baptists in Ukraine. Kolomyia. 26 p. (in Ukrainian)
10. Evangelical Christians-Baptists who have maintained their loyalty to the Gospel. M., Protestant, 1992. 63 p. (in Russian)
11. Emelyanov G. (Kovalsky S.M.) (1878). Rationalism in the South of Russia. *Otechestvennyye Zapiski*. No. 3. P. 208-224; No. 5. P. 206-230. (in Russian)
12. Klybanov A.I. (1965). History of religious sectarianism in Russia (1960s - 1917). M.: Nauka, 348 p. (in Russian)
13. Kostomarov N. (1869). Memories of the Molokans. *Otechestvennyye Zapiski*. No. 3. P. 56-78. (in Russian)
14. Levitskyi O. (1902). About sectarians in the Kyiv region. *Kievskaya starina*. Vol. 10. P. 1-16. (in Russian)
15. Melgunov S.P. (1919). From the history of religious and social movements in Russia in the 19th century: Old Believers, religious persecution, sectarianism. M.: Zadruga, 236 p. (in Russian)
16. Melgunov S.P. (1907). Church and State in Russia. (To the question of freedom of conscience). M. 193 p. (in Russian)
17. Melnikov P.I. (1869). White doves: Tales of skoptsy and khlysts. *Russky vestnik*. No. 3. P. 311-416; No. 5. P. 244-294. (in Russian)
18. Melnikov P.I. (1868). Secret sects. *Russky vestnik*. No. 5. P. 5-70. (in Russian)
19. Melnikov-Pechersky P.I. (1909). The complete set of works. St. Petersburg. Vol. 7. 590 p. (in Russian)
20. Mylyukov P.N. (1994). Essays on the history of Russian culture: In 3 vol. Moscow: Progress-Kult, Vol. 2. 416 p. (in Russian)
21. Nadezhdin N.I. (1845). Research on the Skoptsy heresy. Published by order of the Minister of Internal Affairs, 544 p. (in Russian)
22. Pelikan E.V. (1875). Forensic studies of Skoptsy and historical information about it. The second supplemented and corrected edition. St. Petersburg, Type. M. Stasyulevych, 269 p. (in Russian)
23. Plekhanov G.V. (1925). Schism as one of the expressions social thought. *Plekhanov G.V. Compositions*. M.; L. P. 331-363. (in Russian)
24. Prugavin A.S. Monastery prisons. In the fight against sectarianism. M.: Posrednyk. 208 p. (in Russian)
25. Prugavin A.S. (1918). Non-accepting peace. Essays on religious searchings. Anarchic currents in Russian sectarianism. M. 182 p. (in Russian)
26. Prugavin A.S. (1909). The schism at the top: Essays of religious people seeking in a privileged environment. Spb. 376 p. (in Russian)
27. Prugavin A.S. (1905). Schism and sectarianism in Russian people life. M. 95 p. (in Russian)
28. Prugavin A.S. (1906). Religious renegades: Essays on modern sectarianism. Issue 2. M.: Posrednyk, 253 p. (in Russian)

29. Prugavin A.S. (1904). Old Believers in the 2nd half of the 19th century: Essays on the recent history of schism. M. 281 p. (in Russian)
30. Reutsky M. (1872). God's people and skoptsy: Historical research (from authentic sources). M. 229 p. (in Russian)
31. Collection of government reports on schismatics, compiled by V. Kelsiev. (1862). Issue 3 about skoptsy. London. 380 p. (in Russian)
32. Ukrainka Lesya. (1965). *Works*: In 10 vol. - K.: Dnipro, Vol. 8. 390 p. (in Ukrainian)
33. Franko I. (1953). Journalism. K.: Publishing house of fiction, 155 p. (in Ukrainian)
34. Kharlamov P.N. (1881). Idealizers of the schism. *Delo*. No. 9. P. 21-33. (in Russian)
35. Kharlamov P.N. (1885). Stundists. *Russian thought*. No. 10. P. 143-158; No. 11. P. 1-17. (in Russian)
36. Shelgunov N.V. Works. SPb. T. 2. 748 p. (in Russian)
37. Yuzov I. (1881). Russian dissidents. Old Believers and spiritual Christians. St. Petersburg. 180 p. (in Russian)
38. Yasevich-Borodaevskaya V.I. (1912). The Struggle for Faith: Historical and Domestic Essays and a Review of Legislation on Old Believers and Sectarianism and Its Consecutive Development. St. Petersburg. 301 p. (in Russian)
39. Yasevich-Borodaevskaya V.I. (1897). Essays from the history of sectarian movements in Ekaterinoslav province. *Novoe slovo*. No. 4. P. 215-262. (in Russian)
40. Yasevich-Borodaevskaya V.I. (1902) Sectarianism in Kyiv province. *Zhivaya starina*. Book 1. P. 33-74. (in Russian)

Текст надійшов до редакції 16.02.2026 / The text was received by the editors 16.02.2026

Текст затверджено до друку 01.04.2026 / The text is recommended for printing 01.04.2026

Текст опубліковано 30.05.2026 / The text was published on 30.05.2026